

*Маметемин кызы М.***КЫРГЫЗСТАНДА 1920-1930-ЖЫЛДАРДА АРХЕОЛОГИЯЛЫК
ИЗИЛДӨӨЛӨРДҮН ЖҮРГҮЗҮЛҮШҮ***Маметемин кызы М.***АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОВОДИВШИЕСЯ
В КЫРГЫЗСТАНЕ в 1920-1930 годы***Mametemin kyzy M.***ARCHAEOLOGICAL RESEARCH CONDUCTED
IN KYRGYZSTAN IN 1920-1930 YEARS**

УДК: 930.26(575.2)

Кыргыз элинин жана Кыргызстандын тарыхын системалуу жана терең үйрөнүүдө археологиялык изилдөөлөр маанилүү ролду ойнору шексиз. Анткени дал ушул тармак аркылуу байыркы доордон тарта кийинки доорлордун материалдык жана руханий маданияты изилденет. 1920-1930-жылдары Кыргызстандын аймагында археологиялык изилдөөлөр П.Иванов, М.Массон, С.Малов, И.Умняков, Б.Засыпкин, А.Тереножкин ж.б. археологдор тарабынан изилденген. Алар Чүй, Ош, Талас, Ысык-Көл ж.б. аймактарда археологиялык казууларды жана илимий экспедицияларды уюштурушкан. Археологиялык экспедициялардын натыйжасында 30-ж. Аягында Кыргызстандын археологиялык картасы белгиленип, кийинки изилдөөлөргө багыт берген. Макалада 1920-30-жылдар аралыгында өлкө аймагында жүргүзүлгөн археологиялык изилдөөлөр боюнча маалымат берилет. Мындан сырткары археологиялык экспедициялар, аны уюштурган археологдор тууралуу маалыматтар да камтылган.

Негизги сөздөр: археология, архитектура, искусство, эстелик, экспедиция, археологиялык изилдөөлөр, тарых, экспедициялар.

Археологические исследования, несомненно, играют важную роль в систематическом и глубоком изучении кыргызского народа и истории Кыргызстана. Потому что именно через эту область изучается материальная и духовная культура от древних времён до последующих эпох. Археологические исследования в Кыргызстане в 1920-1930-е годы вели такие археологи как: П.Иванов, М.Массон, С.Малов, И.Умняков, Б.Засыпкин, А.Тереножкин и др. Они организовали археологические раскопки и научные экспедиции в таких регионах как: Чүй, Ош, Талас, Иссык-Куль и другие. В результате археологических экспедиций в 30-е гг. в конце была отмечена археологическая карта Кыргызстана, которая дала направление дальнейшим исследованиям. В статье представлена информация об археологических исследованиях, проведённых на территории страны в период с 1920 по 1930 годы. Кроме того, имеются сведения об археологических экспедициях и археологах, которые их организовали.

Ключевые слова: археология, архитектура, искусство, памятник, экспедиция, археологические исследования, история, экспедиции.

Archaeological research undoubtedly plays an important role in the systematic and in - depth study of the Kyrgyz people and the history of Kyrgyzstan. Because it is through this area is studied material and spiritual culture from ancient times to later eras. Archaeological research was carried out in Kyrgyzstan in the 1920s and 1930s. P.Ivanov, M.Mason, S.Malov, I.Umnyakov, B.Zasyupkin, A.Terenozhkin has been investigated by archaeologists in areas

such as Chuy, Osh, Talas, Issyk-Kul and others. They organized archaeological excavations and scientific expeditions in the regions. As a result of archaeological expeditions in the 1930s. was noted, the archaeological map of Kyrgyzstan, which gave direction to further research. The article provides information on archaeological research carried out in the country from 1920 to 1930. There are also reports of archaeological expeditions and archaeologists who organized them.

Key words: archeology, architecture, art, monument, expedition, archaeological research, history, expeditions.

Тарых ар кыл окуялар менен коштолуп калыптанат. Дал ошол окуялар элдин аң сезиминин түпкүрүнөн өтүп, элдер аны маданий мурас катары чагылдырып калтырышкан. Убакыттын өтүшү менен маданий мурастар өнүгүп-өсүп, кулминациялык чегине да жеткен. Ал эми Кыргызстандын территориясында байыркы мезгилден бүгүнкү күнүбүзгө чейин жашап өткөн түрдүү калктар өздөрүнүн материалдык маданиятынан кеңири из калтырышкан. Айтылуу «Улуу Жибек жолунун» башкы нуктары бул жерден өткөндүгүнө байланыштуу жергебизде көчмөн жана отурукташкан элдердин түрдүү маданияты калыптанган. Бул албетте өлкөбүздүн археологиялык эстеликтерге бай экендигинен кабар берет. Алсак шаарлар, шаарчалар, түрдүү архитектуралык имараттар, мүрзө, сугат каналдары, турмуш-тиричиликте колдонулган буюмдар ж.б. өлкө аймагынан кеңири кездешет.

Өлкөдө системалуу түрдө археологиялык изилдөөлөрдүн башталышы ХХ к. 20-жылдарына туура келет. Бул мезгилде изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшүнө бир кыйла шарттар түзүлгөн эле. Орто Азиядагы байыркы эстеликтерди каттоого алуу, реставрациялоо жана сактоо иштеринин алгачкы этабын Түркстан аймагы боюнча ВЦИК жана Эл Комиссарлар кеңешинин ишмердүүлүгү менен байланыштырса болот. Анын курамында В.Куйбышев, Я.Рудзутак, М.Фрунзе ж.б. бир топ активдүү иш чараларды аткарышкан [1, 190-б.]. 1920-ж. 20-январда Түркстан Республикасынын Аткаруу комитети декрет кабыл алып, ага ылайык жеке эле архивдерди эмес, мамлекеттик, көркөм жана илимий мааниге ээ эстеликтерди мамлекеттик коргоого алуу каралган [2, 27-б.]. Тилеке каршы аталган маселе канааттандырыллык

аткарылган эмес. Ошондуктан түрдүү тарыхый жана археологиялык экспедицияларды уюштурган, байыркы искусство эстеликтерин коргоого алган илимий өкүлдөрдөн турган уюмду ачуу маселеси келип чыккан. Ошентип 1921-жылдын 22-майында Түрк Республикасынын Эл Комиссарлар кеңешинин токтому менен Наркомпростун алдында Туркомстарис (музей иштери жана байыркы искусство эстеликтерин коргоого алуу иштери боюнча Түркстан комитети) курулган [3, 294-б.]. Уюмдун милдети жеке эле эстеликтерди коргоого алуу эмес, анын илимде жана маданияттагы ордун жана маанисин ачып берүү болгон. Жогоруда белгилеп өткөндөй 20-жылдардын башында өлкөдө жүргүзүлгөн археологиялык изилдөөлөр Туркомстарис менен тыгыз байланыштуу. Аталган уюм музей, эстеликтерди сактоо жана реставрациялоо, археология жана жаратылышты коргоо аталган төрт бөлүмдөн турган. Убагында Түркстан АССРнин бийлик өкүлдөрү бул контингентке жана уюмдун ишмердүүлүгүнө өзгөчө маани берген [2, 29-б.]. 1923-1924-жылдары бул уюм тарабынан археологиялык жана архитектуралык эстеликтерди изилдөө боюнча 11 экспедиция уюштурулуп, анын 3 Кыргызстандын аймагында жүргүзүлгөн [4]. Туркомстаристин сунушу менен Өзгөн архитектуралык комплекси, Бурана, Таш-Рабат, Ак-Бешим шаарчасы, Ак-Тепе, Манастын күмбөзү мамлекеттик көзөмөлгө алынган.

Орто Азия тарыхы боюнча адистердин бири П.П. Иванов 1923-ж. Таласта өз алдынча изилдөө иштерин жүргүзгөн. Ал Ак-Тепе шаарчасы, Шаркратма капчыгайындагы кургандарды изилдеген. Муну менен катар нумизматика жана эпиграфика боюнча бир катар маалыматтарды топтогон. Археологиялык-архитектуралык эстеликтердин ичинен Манастын күмбөзүн изилдеген. Автор күмбөздүн жасалгасы жана кооздоо стили боюнча Орто Азиядагы маанилүү эстеликтердин бири экенин айтып кеткен. Изилдөөчү эл арасында бул жерде белгилүү адамдын кызы көмүлгөнүн айтылып жана азыркыга чейин зыярат да кылынарын белгилеген. Ал эми күмбөздүн курулуу тарыхы боюнча эстелик XV к. кеч эмес курулган деген пикирге келген [5].

1924-ж. В.Д. Городицкий Чүй өрөөнүнө келип, Покровка кыштагында изилдөө жүргүзгөн. Кийинки жылы В.Д. Городицкий профессор-арабист А.Э. Шмидт менен биргеликте орто кылымда арап булактарында белгиленген Чу дарыясынан Ысык-Көлдүн батыш жээгине чейинки маршруттун топографиясына толуктоо киргизүү үчүн атайын экспедиция уюштурган [2, 31-б.]. Белгилүү советтик искусство тарыхчысы Б.П. Денике Орто Азиянын археологиясына чоң салым кошкон окумуштуулардын бири болуп саналат. Анын жетекчилиги алдында 1926-ж. Орто Азияда алгачкы археологиялык экспедиция уюшту-

рулган. Изилдөө иши 1927-1928-жылга чейин Термезде жүрүп, XII к. таандык уникалдуу эстеликтер табылган. Окумуштуу Орто Азиядагы археологиялык эстеликтердин өнүгүү эволюциясын ачып берүүгө аракет кылган. Изилдөөчү Орто Азия искусствосунун тарыхый өнүгүүсүн исламга чейинки, ислам тарагандан кийинки мезгил жана монгол чабуулунан кийинки мезгил деп шарттуу бөлгөн [6, 7-б.]. Атап айтканда ислам тараганга чейин Орто Азиянын көркөм-искусствосунун негизин исламда тыюу салынган адамдардын сөлөкөттөрү, айбанат стили ж.б. түзгөнүн белгилейт. Бул албетте байыркы элдердин жашоого, табиятка жана миф, уламыштар менен байланышкан аң-сезимине көз каранды болгон. Белгилүү археолог Б.Н. Засыпкин белгилегендей, исламга чейинки Орто Азиянын көркөм-искусствосу грек, рим, иран, кытай стилинин негизинде өнүккөн [7, 6-б.]. Ислам тарагандан тарта, шаарлар, архитектуралык имараттар салынып, соода-сатык борборлорунун саны арткан.

Орто Азия археологиясынын изилденишине чоң салым кошкон археологдордун бири Б.П. Денике болуп саналат. Ал Бурана жана Өзгөн мунарасын изилдеген. Автор Өзгөн шаарынын гүлдөп өнүккөн мезгили Караханид доорунда болгон деп эсептейт. Дал ушул Караханид дооруна тиешелүү мавзолейлер изилдөөчүнүн кызыгуусун туудурган. Автор түштүк мавзолей XII к. таандык экенин белгилейт. Дал ушул мавзолей 13 түрлүү мотивдеги орнамент менен кооздолуп жасалганын аныктаган. Ага катарлаш жайгашкан түндүк мавзолей бүгүнкү күнгө чейин өзүнүн кызыктуу жана кооздук жасалгасы менен айырмаланып турат. Автор мында 9 орнамент түшүрүлгөнүн белгилеген [6, 20-б.]. Ал эми ортоңку мавзолей көлөмүнүн чоңдугу менен айырмаланып турат. Автордун пикири боюнча курулуу датасы боюнча бул мавзолей түштүк мавзолейден да эрте курулган. Ортоңку мавзолейге 12 түрдүү орнамент түшүрүлүп кооздолгон [6, 21-б.].

Изилдөөлөр жеке профессионалдык археологдор тарабынан эмес практиканттар тарабынан да изилдеген. Алсак практикант П.Корнилов 1927-1928-жж. Москвадагы чыгыш музейине экспонат топтоо максатында Орто Азияга келген. Ал Ташкент, Самарканд, эски Маргалаң, Бухара жана Өзгөн шаарларын кыдырган. Мындан сырткары Өзгөндөгү түштүк мавзолейдин оңдоп түзөө иштерине катышкан. Ал эстеликтин жасалуу техникасы жана декоративдүү деталдары менен жакындан таанышып чыккан [8, 8-б.].

XX к. 20-ж. экинчи жарымында М.Е. Массон Кыргызстандын территориясындагы археологиялык эстеликтерди изилдөөдө, Өзгөн жана Манас күмбөздөрүнүн жазууларынын даталарын тактоо, окуу которуу, нумизматикалык табылгаларды каттоо ж.б.

алгылыктуу иштерди жүргүзгөн. Анын катышуусунда 1932-ж. Талас өрөөнүндөгү Ачыкташ кең казуу жайынан узундугу 14 см, туурасы 12 мм рун жазуусу түшүрүлгөн жыгач таякчасын табылган [9, 14-б.]. Бул уникалдуу табылгада Орто Азиядагы байыркы түрк жазуусу түшүрүлгөн эле. В. Томсендин пикирин эске алсак, жыгач бул-түрктөрдө рунду жазуудагы эн ыңгайлуу материал болгон. Бул эпиграфикалык эстеликтин дешифровкасы белгилүү түрколог С.Е. Малов тарабынан аткарылган.

1. *Поднявший, я перевалил через вершину горы. Своих домашних товарищей.... Теперь открывая соуды...*

2. *Крайняя (на изгибе, на краю находящаяся) равнина (или: каменная насыпь; жертвенная гора камней). Помогая друг другу на новом пути через вершину горы и поднимаясь выше, оглябая таким образом...*

3. *Я подошёл; вот- равнина. Переваливая через внутреннее ущелье (устье горы), восхождение хорошо....*

4. *Открывая (дорогу) и высоко переправляясь, немного... [10, 37-б.].*

С.Е. Малов аталган жазуунун Орхон, Енисей жана Чыгыш Түркстанда табылган рун жазуулары менен салыштырмалуу өзгөчөлүккө ээ экенин белгилеген. Ал эми жазуунун сырткы көрүнүшүнөн печенек жазууларына окшош деп эсептеген [10, 37-б.]. Бирок окумуштуу көп убакытка чейин аталган жазуу эстелигин түрк рун жазуусу деген жыйынтыка келе алган эмес. Автор «менин аталган жазууну окуум жана котормом абдан эле божомолдоого жакын» - деген. Бул жылдары М.Е. Массон Орто Азиядагы нумизматикалык материалдарды каттоо иштерин жүргүзгөн. Ал жалпысынан 26 нумизматикалык табылганы каттаган. Анын ичинен 5 табылга Кыргызстандын Ысык-көл, Талас жана Өзгөн аймактарынан табылган эле. Алардын ичинен 1928-ж. Таласта табылган тыйындар өзгөчө кызыгууну туудурат. Табылга Талас дарыясынын сол жээгинен табылган.

М.Е. Массондун пикири боюнча табылгалар ди-настиялар боюнча алып караганда, чагатайларга тиешелүү 546 тыйын (98, 04 %), жучилерге 6 тыйын (1,25%), Бадахшан чеккандары 4тө болуп (0,71%) түзгөн [11, 14-б.].

1920-1930-жылдар аралыгында археолог-окумуштуулар Орто Азиядагы архитектуралык эстеликтердеги араб-перс жана түрк элементтеринин айырмачылыгын изилдөөгө аракет кылышкан. Алардын катарына И. И. Умняковду кошууга болот. Ал Орто Азия үчүн араб чабуулдары прогрессивдүү болгон деп эсептеген. Автордун пикири боюнча Орто Азиядагы архитектуралык жайлардын курулушу, курулуш техникаларынын өнүгүүсү дал ушул мезгилден

тарта башталган. Ал эми орнаменттер тууралуу автор төмөнкүлөрдү айтат. Орто Азиядагы перс орнаменттеринин элементтери селжуктар тарабынан колдонулуп, андан ары өнүктүрүлгөн [12, 5-б.]. Дал ушул эле автор Түркстан тарыхында маанилүү мезгилдердин бири катары X кылымды алып караган. Анткени бул мезгилден тарта бийлик түрктөрдүн колуна өтүп, акырындык менен иран элементтери жоюла баштаган [12, 4-б.]. Дал ушул доордо гүлдөп өнүккөн Караханиддер араб-перс таасири астында гана эмес, кытай элементтери менен да тааныш болушкан. Монгол чабуулунан кийин жергиликтүүлөр алгылыктуу искусство жарата алган эмес. Ошондуктан Тимур жана анын урпактары бул жаатта толугу перс стилин пайдаланышкан. И.И. Умняков XVI к. тарта Орто Азияда искусство жана көркөм-өнөр тармагында регресс башталганын белгилейт. Бул регресс акырындык менен жана тынымсыз жүргөн. Окумуштуу искусствонун төмөндөшүн Чынгыз хандын же Тимурдун чабуулдары менен түшүндүрүүгө болбойт деген. Автор бул маселени ачыктоодо белгилүү немец археологу жана филолог иранист Эрнст Херцфельдин пикирине таянган. Анда искусство регресси төмөндөкүдөй көрсөтүлгөн:

- Эллиндик жана Европалык таасирден алыс калуу;
- алдыңкы маданияттын Азиядан Европага өтүшү;
- Орто Азия Европада бөлүнгөн эң четки район катары башка ислам өлкөлөрүнөн арта калышы таасирин тийгизген [12, 6-б.].

Мындан сырткары И.И. Умняков 1920-ж. Башында жүргөн Бурана жана Өзгөн шаарындагы мура-на, 3 мавзолейдин реставрация иштери боюнча кеңири жазып кеткен.

Рестоватор жана архитектура теоретики Б.Н. Засыпкин Өзгөн буранасын жана 3 мавзолейдин курулуу датасын аныктаган. Анын ою боюнча мунара XIк аягында, ортоңку мавзолей XI к., түндүк мавзолей 1152-1153-ж. курулган [7, 45-б.].

Өлкө аймагындагы археологиялык изилдөөлөр 1926-ж. Фрунзеде аймак-таануу музейи курулгандан тарта (1928-ж. аймак-таануу илимий-изилдөө институтуна айланган) жакшырган. Өзгөчө 1931-1933-жж. СССРдин Илимдер академиясы менен биргеликте жүргүзүлгөн комплекстүү экспедициялар өлкөдөгү археологиялык изилдөөлөр үчүн маанилүү болгон [14, 174-б.]. 1928-1929-жж. М. В. Воеводский жана М.П. Грязнов Чүй, Ысык-Көл областында усундарга тиешелүү бир топ кургандары казышкан. Бул казуулардын негизинде Тянь-Шанда жашап өткөн көчмөндөрдүн маданиятына тиешелүү маалыматтар алынган [1, 32-б.].

Чүй өрөөнүндөгү археологиялык эстеликтердин изилденишине А.Н. Тереножкиндин салымы зор экенин айта кетүү абзел. Ал 1929-ж. Москвадагы антро-

пологиялык илимий-изилдөө институтуна археологиялык кызматкер катары кабыл алынган. Ошол эле жылы ага Орто Азияда өз алдынча археологиялык чалгындоо жүргүзүү тапшырмасы берилген эле. Изилдөөчү Чүй областын кыдырып кургандарды каттоого алган. Кургандардан исламга чейинки сөөк, турмуш-тиричилик колдонуучу буюмдар, оссуарий фрагменттери, керамика калдыктары ж.б. табылып, айрымдары илимий-изилдөө институтуна жана аймак таануу музейине тапшырылган. Изилдөөчү тарабынан жалпысынан 632 курган, орто кылымга тиешелүү 16 турак жайдын калдыктары ж.б. эстеликтер аныкталган. Мындан сырткары Ысык-Атага жакын Сынташ кыштагында эки таш колоннаны каттоого алган. Изилдөөчү аймактын аты бул эстеликтен улам «Сынташ» деп аталып калганын жазат. Дал ушул эле жерден кызыктуу баш жана куйруксуз жасалган узундугу 55 см, туурасы 44 см, бийиктиги 22 см, арка диаметри 20 см болгон ак таш кристалдан жасалган таш бака эстелигин каттоого алган [15, 55-б.].

Азыркы Бишкек шаарында коло доорунун изи жана Аламедин ГЭСинде неолит дооруна таандык таш куралдардын табылышы А.И. Тереножкиндин ысымы менен байланыштуу.

Скифтер боюнча маалыматтар Бехистун эстелик жазуусуна, Геродоттун маалыматтарына жана грек-римдик жазма булактарга таянып айтылып келинсе, эми археологиялык изилдөөлөрдүн жардамы менен скифтердин тарыхына жаңы тактоолор кирди. Усундарга таандык делинген кургандар казылып, изилденип алардын маданиятына тиешелүү маалыматтар илимий айланпага кирди. А.И. Тереножкин да Орто Азияны мекендеген байыркы сак, усун жана кийинки мезгилде жашап өткөн уруу өкүлдөрүнүн маданияттык тарыхына кеңири кайрылган. Алсак усундардын кургандары уруулука карап топ-тобу менен курчалып мередиан багытында жайгашкан. Кургандарга 1-3 чейин адам көмүлгөн. Үстүнө шакек формасында таштар тизилген. Жөнөкөй көчмөн менен жанында куралы жана чопо идиштери кошо көмүлсө, жоокердин же статусу жогорку адам менен алтын жасалгалар менен буюмдар коюлганын жазат [16, 210-б.]. Автордун археологиялык усулдарга караганда тарых жагынан көбүрөөк куралданганын байкоого болот. Ал сак мезгилинен тарта XVIII к. экинчи жарымына чейинки тарыхка көз жүгүртүү менен археологиялык эстеликтердин өнүгүшүн баяндаган.

1930-жылдардан кийинки археологиялык изилдөөлөр Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институту жана Кыргыз ССРнин Эл Комиссарлар кеңешинин илимий комитети тарабынан аткарылган. 1933-жылдан тарта Кыргызстандын материалдык маданиятын белгилүү археолог А.Н. Бернштам изилдөөгө киришкен. 1936-ж. Жети-Суу археологиялык экспе-

дициясы уюштурулган [17, 20-б.]. 1937-ж. Кыргыз педагогикалык институту алдында Б.М. Зима жетекчилиги менен археологиялык экспедициялар жүргөн. Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстандагы археология илиминин өнүгүшүнө союздук республикалардан келген белгилүү археолог-окумуштуулар салымы чоң болгон. Алар археологиялык гана изилдөөлөрдү жүргүзбөстөн аймактагы эстеликтерди коргоо, көзөмөлгө алуу жана ондоп түзөө иштерине активдүү катышышкан. Жарыка чыккан эмгектер өлкөдөгү археологиялык изилдөөлөрдүн фундаменти болуп калган жана бүгүнкү күнүбүзгө чейин өз баалуулугун жоготпой келет. 1920-1930-ж. археологиялык изилдөөлөргө жалпы мүнөздөмө бериле турган болсо, төмөнкүдөй жаңы принциптер пайда болгонун көрүүгө болот. Алар: кеңири чалгындоо иштери жана ири бир жерде туруктуу изилдөөлөр жүргүзүлсө, археологиялык материалдын табылыш ыктымалы чоң болот деп эсептешкен. Талаада жүргүзүлгөн байкоолорду (стратиграфия маселелери) жана эстеликтерди археологиялык талдоону эске алуу менен тарыхый-археологиялык классификациялар түзүлгөн. Археологиялык эстеликтерди жана табылгалардын комплекстерин Чыгыш Европанын жана Борбор Азиянын жана Ыраакы Чыгыш өлкөлөрү менен болгон кеңири маданий-тарыхый байланыштарды эске алуу менен маарианизмге карата сын мамиле жасалган. Алар археологиялык материалды Орто Азия коомдорунун тарыхый өнүгүшүн таанып-билүүнүн булактарынын бирине айландыруу максат кылынган [18, 20-б.]. Мына ушул принциптүү талаптар археологиянын өзүнүн өнүгүшүндө гана эмес, ошондой эле Орто Азиянын жана ага канатташ өлкөлөрдүн элдеринин тарыхынын (тарых, маданият тарыхы, этногенез) маселелерин чечүүдө да чечүүчү натыйжаларды берген.

Адабияттар:

1. История Киргизской ССР. - Фрунзе, 1986.
2. Мадалиев Н.А. Археологическое изучение Южного Кыргызстана. (Региональный источниковедческий анализ). - Санкт-Петербург, 2003. Дисс... канд. ист. наук.
3. Кыргыз ССР тарыхы. II том. - Фрунзе, 1976.
4. bizdin.elcat.kg/elib/jurnaldar/vik/2011_2/moskalev.doc
5. Иванов П.П. К вопросу о древностях в верховьях Таласа. Из доклада, прочитанного в заседании быв. Туркестанского комитета по охране памятников старины и искусства 24-июнь 1923 г.
6. Денике Б. Искусство Средней Азии. - М., 1927.
7. Засыпкин Б.Н. Архитектура Средней Азии. - М., 1948.
8. Корнилов П. Изучение искусства Средней Азии. - Казань, 1930.
9. Массон М.Е. К истории открытия древнетурецких рунических надписей в Средней Азии. - М.-Л., 1936.
10. Малов С.Е. Таласские эпиграфические памятники. -М.-Л., 1936.
11. Массон М.Е. Монетные находки, зарегистрированные в Средней Азии в 1930 и 1931 годах. - Ташкент, 1933.

12. Умняков И.И. Архитектурные памятники Средней Азии. – Ташкент, 1929.
 13. Засыпкин Б.Н. Архитектура Средней Азии. - М., 1948.
 14. Бернштам А. Н. Историческая наука в Киргизии за 20 лет. // Наука в Киргизии за 20 лет 1926-1946. - Ф., 1946.
 15. Тереножкин А.И. Картотека археологических разведок 1929 г. в долине Чу. // Архивные материалы по археологии Кыргызстана.– Бишкек, 2012.
 16. Тереножкин А.И. К историко-археологическому изучению Казахстана и Киргизии. // Вестник древней истории 1 (2). – М., 1938.
 17. Шерстобитов В. П., Орозалиев К. К., Винник Д. Ф. Очерки истории исторической науки в Советском Киргизстане (1918-1960 гг.). – Ф., 1961.
 18. bizdin. elcat.kg/elib/kitepter/html/taryh/ bernstam/section 17. html
 19. Маметемин кызы М. Социально-экономические исследования в Кыргызстане в 20-30 гг. XX в. // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №9 2021 г.
-